

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΖΑΡΙΔΗ

ΦΑΡΜΑΚΕΙΑ - ΑΡΩΜΑΤΟΠΟΙΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΤΟΝ 16ο ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ¹

Η νεότερη ευρωπαϊκή θεραπευτική και η φαρμακοποιία στηρίζεται στη βυζαντινή παράδοση η οποία διέσωσε, μελέτησε, πλούτισε, κωδικοποίησε και μετέφερε τις αρχαίες γνώσεις για τη θεραπευτική τέχνη καθώς και για τα φάρμακα ή τις φαρμακευτικές ουσίες που από αιώνες αποτελούν τα αντιδότες σε διάφορες παθήσεις². Ο πλούτος των χειρογράφων στη βυζαντι-

1. Με τη μελέτη αυτή, ως ανακοίνωση, συμμετείχα στο 2ο Συνέδριο Φαρμακοποιών Ηπείρου - Κερκύρας - Λευκάδας που έγινε στις 13-14 Μαΐου 1995 στο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ιωαννιτών στα Γιάννινα. Σύντομη περίληψη έχει δημοσιευτεί στο διμηνιαίο επιστημονικό και ενημερωτικό περιοδικό *Medicum* Μάρτιος - Απρίλιος 1995, τεύχ. 6, σσ. 14-15. Εδώ η εργασία δημοσιεύεται με λίγες μετατροπές και βέβαια με τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

2. Βλ. Β. Ρόζου, *Αέτιος ο Εγκυκλοπαιδιστής ιατρός του Βυζαντίου*, *Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας της Ιατρικής*, Αθήνα 1970, σσ. 1-11 και τα σχετικά με το θέμα κεφάλαια στον Η. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σσ. 75-146, ιδιαίτερα τα κεφ. Βοτανική και Ιατρική αντίστοιχα, σσ. 85-92 και 107-146. Επίσης πολύ ενδιαφέρουσες για το θέμα είναι οι πρόσφατα δημοσιευμένες εργασίες της Ε. Γλύκατζη - Αρβελέρ, Η επιστήμη στα χρόνια του Πορφυρογέννητου, και του Αμπίν Ηohlweg, Διάδοση και επιδράσεις της βυζαντινής ιατρικής στους μετά την Άλωση χρόνους, στον τόμο *Ιατρικά βυζαντινά χειρόγραφα*, επιμ. Θ. Διαμαντόπουλος, έκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σσ. 15-29 και 31-56 αντίστοιχα, καθώς και το επίτομο με θέματα κυρίως που αφορούν τη λαϊκή ιατρική σε διάφορα διαμερίσματα της Ελλάδας κατά την Τουρκοκρατία αλλά και την ιατρική παράδοση δια μέσου των αιώνων της Α. Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, *Ελληνική Ιατρική Παράδοση*, τόμ. Β', Βυζάντιο και Νεώτεροι Χρόνοι, Αθήνα 1989, σσ. 18-35. Μολονότι αφορούν κυρίως τη βυζαντινή ιατρική, χρήσιμες για μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα πρέπει να θεωρηθούν οι εργασίες των Αρ. Ευτυχιάδη, *Η άσκησης της βυζαντινής ιατρικής επιστήμης και κοινωνικά εφαρμογές αυτής κατά σχετικές διατάξεις*, Αθήνα 1983, Ι. Παπαγεωργίου, Από τη βυζαντινή ιατρική (Γιατροί - συγγραφείς - νοσοκομεία), *Βυζαντινός Δόμος* 4 (1990), σσ. 53-64 και Δ. Κωνσταντέλου, *Πενία. Κοινωνία και Φιλανθρωπία στο μεταγενέστερο ελληνικό κόσμο*, Θεσσαλονίκη 1994, ιδιαίτερα σσ. 145-153.

νή Ανατολή, από τον 4ο ως τον 15ο αιώνα με ιατρικό ή φαρμακολογικό περιεχόμενο καθώς και τα γιατροσόφια επιβεβαιώνουν την άποψη¹.

Οι ειδικοί φαρμακοποιοί στο Βυζάντιο, που η κύρια ενασχόλησή τους ήταν να συλλέγουν φαρμακευτικά φυτά και να τα πωλούν στη συνέχεια υπαίθρια, σε φαρμακευτικά σκευάσματα, καλούνταν πιγμεντάριοι². Τα καταστήματα ωστόσο που πωλούσαν τα φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά (δρόγες, βότανα, βαφικά) καθώς και άλλα μικροαντικείμενα και τα εργαστήρια που παρασκεύαζαν πολυσύνθετα αρώματα και φάρμακα ήταν αυτά των μυροπωλών ή μυρεψών³. Ως φαρμακοπωλεία δηλ. χρησιμοποιούνταν και τα μυροπωλεία. Έτσι επεκράτησε ο φαρμακοπώλης και φαρμακοποιός να είναι ταυτόχρονα και μυρεψός, αρωματοποιός.

Η ταύτιση επεκράτησε σ' όλο το Μεσαίωνα τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή και είναι ευεξήγητη: η φαρμακοποιΐα ήταν τέχνη και οι φυσικής προέλευσης πρώτες ύλες με τις οποίες δημιουργούσε ήταν οι ίδιες και για την παρασκευή αρωμάτων. Ο πωλητής των υλών αυτών ήταν ταυτόχρονα και γνώστης των ιδιοτήτων τους, των συστατικών τους, της ποιότητας και της χρήσης τους. Έτσι ανάλογα με τη ζήτηση και τον συνδυασμό τους μπορούσε να παρασκευάζει, διαθέτοντας φυσικά την απαραίτητη εμπειρία και πρακτική, τόσο ένα φάρμακο όσο και ένα άρωμα.

Είναι δηλωτικό της συνάφειας αυτής ότι και η άδεια για την άσκηση της φαρμακευτικής στην Ιταλία και ειδικότερα στη Βενετία μέχρι και τον 18ο αιώνα φέρει τον τίτλο: *Privilegium in arte aromataria*⁴.

1. Βλ. αναλυτικά Η. Hunger, ό.π., σσ. 107-146. Ο ίδιος αποκαλεί το χώρο των ιατροσοφίων ζούγκλα ακριβώς λόγω της πληθώρας τους πρβλ. Η. Hunger, ό.π., σ. 131. Για διάφορους κώδικες ιατροσοφικού περιεχομένου στη Μεταβυζαντινή Ελλάδα αλλά γενικότερα για τα γιατροσόφια βλ. Α. Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, ό.π., σσ. 23-61. Πολύ κατατοπιστική για το θέμα είναι επίσης η πρόσφατη μελέτη του Α. Τσελίκα, Τα ελληνικά γιατροσόφια: μια περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων στον τόμο *Ιατρικά βυζαντινά χειρόγραφα*, ό.π., σσ. 57-69.

2. Βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμ. 6, Αθήναι 1947, σ. 25, Α. Stockle, *Spätromische und byzantinische Zünfte*, Leipzig 1911, σσ. 36-38, J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons Weisen*, Wien 1991, σσ. 110-112.

3. Βλ. Φ. Κουκουλές, ό.π., τόμ. Β1, σσ. 205-206 και *Παλαιά Φαρμακοδοχεία*, Ιατρική Εταιρεία Αθηνών, κείμενα Α. Διαμαντόπουλος, Μ. Μαρσέλος, Αθήνα 1993, σσ. 85-91 (στο εξής *Παλαιά Φαρμακοδοχεία*). Ειδικότερα για τα αρώματα και τις πρώτες ύλες τους βλ. Ε. Εμμανουήλ, *Τα αρώματα των Αρχαίων*, Αθήναι 1940, του ίδιου, *Οσμολογία Φαρμάκων, Τροφίμων και Αρωμάτων*, εν Αθήναις 1952, σσ. 3-21, ιδιαίτερα σσ. 10-21.

4. Λεπτομέρειες για το θέμα παραδίδονται στον τόμο *Per una storia della farmacia in Italia. Venezia e Veneto*, a cura di A. Schwarz, τόμ. 2, Bologna 1981, (ediz. Skema), σσ. 9, 10, 29 (στο εξής Schwarz). Ενδεικτικές είναι οι φωτογραφίες στο ίδιο βιβλίο (σσ. 15 και 16) που

Τα χαρακτηριστικά και οι ιδιαιτερότητες της τέχνης του φαρμακοποιού - αρωματοποιού δεν παρουσιάζουν ουσιώδεις μεταβολές, τουλάχιστον στους κυριώτερους τομείς, κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Αντίθετα παρατηρείται μια αδιάσπαστη συνέχεια με ρίζες πανάρχαιες. Το είδος των πωλουμένων ειδών, ο τρόπος φύλαξης των φαρμάκων, οι συχνές απαγορεύσεις για διάφορες δηλητηριώδεις φαρμακευτικές ουσίες και η ελεγχόμενη χρήση τους τηρούνται στον ίδιο βαθμό και από τη Βενετία όπως κατά τη βυζαντινή εποχή¹.

Παρόλο που η Βοτανική και η Χημεία διδάσκονταν ήδη από τον 15ο αιώνα στο Πανεπιστήμιο της Padova, πτυχίο φαρμακευτικής δεν χορηγούνταν από το βενετικό κράτος ούτε από άλλα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια². Βέβαια, κατόπιν σχετικής διάταξης του 1480, οι φαρμακοποιοί - αρωματοποιοί υποβάλλονταν σε αυστηρό έλεγχο προτού να αρχίσουν να ασκούν την τέχνη τους³. Η βενετική εξουσία προέβλεπε πάντοτε, και τούτο το μαρτυρούν μεταγενέστερα ακόμη του 17ου αιώνα (1760, 1763, 1768) θεσπίσματα, αυστηρό έλεγχο προκειμένου να εξετάζει τη συνέπεια και την υπευθυνότητα των φαρμακοπωλών της επικράτειάς της⁴. Η συρροή μεταναστευτικών ομάδων από τις αποικίες της με σκοπούς τυχοδιωκτικούς⁵, η σύνδεσή τους με κύκλους αγυρτών και εμπειρικών ως προς τα ιατρικά πράγματα σε συνδυασμό και με τη μαγεία, δημιουργούσαν, πολλές φορές,

απεικονίζουν ορισμένες από τις προαναφερόμενες άδειες (privilegi in arte aromataria) του 18ου, κυρίως, αιώνα. Με την ίδρυση του ιταλικού κράτους (1804), η Φαρμακευτική αποτέλεσε πλέον πανεπιστημιακό κλάδο. Επίσης βλ. σχετικά Ε. Εμμανουήλ, *Η Φαρμακευτική εις την Ζάκυνθον και την Επτάνησον επί Ενετοκρατίας και Αγγλικής Προστασίας 1204-1797-1865. Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, εν Αθήναις 1934, σ. 17. Σπ. Χαροκόπου - Φ. Χαροκόπου, *Επτανησιακή Ιατρική (Ιστορική και Ιατροκοινωνική μελέτη από τον 16ο αι. μέχρι σήμερα)*, Αθήναι 1976, σ. 53.

1. Βλ. Φ. Κουκουλές, ό.π., τόμ. 6, σσ. 25-26. Κ. Καιροφύλας, *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, Αθήναι 1942, σσ. 307-308. Ι. Παπαγεωργίου, *Το δίκαιον περί Φαρμακείων*, Αθήναι 1967, σσ. 1-2 και Ι. Λασκαράτου, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815-1864)*, Αθήνα 1985, σ. 18.

2. Βλ. Schwarz, σ. 11 και ιδιαίτερα σ. 29.

3. Βλ. Ε. Εμμανουήλ, *Η Φαρμακευτική εις την Ζάκυνθον...*, ό.π., σ. 2.

4. Βλ. Κ. Καιροφύλας, ό.π., σσ. 307-309, πρβλ. Ι. Λασκαράτου, ό.π., σ. 19. Η Βενετία έδωσε μεγάλη προσοχή στην υγιεινή της επικράτειάς της, πρβλ. Σ. Ν. Αρδαβάνη - Λυμπεράτου, *Νοσοκομεία εν Επτανήσω και Κρήτη επί Ενετοκρατίας*, *Ελληνική Ιατρική*, τόμ. 10 (1936), τεύχ. 7, σσ. 728-739 και Γ. Πλουμίδης, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου 1503-1537*, Ιωάννινα 1974, σσ. 90-91.

5. Βλ. VI. Lamansky, *Secrets d' état de Venise*, τόμ. 2, New York 1968, σσ. 686-693.

σοβαρά προβλήματα στους υπηκόους της, κάτι που η Βενετία, πέρα από ηθικούς και θρησκευτικούς κανόνες περισσότερο όμως για λόγους κοινωνικούς, προσπαθούσε να πατάξει. Γι' αυτούς τους λόγους η Βενετία αναγκάστηκε το 1565, επίσημα πλέον, με σχετικό διάταγμα, όταν πια άρχισε να κατακλύζεται αθρόα από πρόσφυγες των κτήσεών της, να απαγορεύσει το άνοιγμα φαρμακείου χωρίς ειδική άδεια¹. Παράλληλα ιδρύθηκε το Collegio dei Speciali ή Collegio farmaceutico το οποίο αναγνωρίστηκε από την κεντρική εξουσία και καταργήθηκε, όπως είναι γνωστό, μετά την πτώση της Βενετικής Δημοκρατίας². Από τον όρκο των μελών του εν λόγω κολλεγίου³ διαφαίνεται ότι η αντιπαράθεση κράτους και φαρμακοποιού ή καλύτερα το μέλημα για τη βελτίωση της κατάστασης των φαρμακείων επικεντρωνόταν στην ποιότητα των χορηγηθέντων φαρμάκων (να μην έχουν δηλ. αλλοιωθεί ή προσμιχθεί ακατάλληλα), στην κατ' ουδένα λόγο παροχή δηλητηριωδών ουσιών, στην πιστή παρασκευή τους, σύμφωνα πάντοτε με τη συνταγή του γιατρού τον οποίο, σημειώνεται, ότι έπρεπε να αναγνωρίζουν και να σέβονται. Μάλιστα, σχετικά με το τελευταίο, κάθε χρόνο δημοσιευόταν κατάλογος των ανεγνωρισμένων γιατρών των οποίων μόνον τις συνταγές επιτρεπόταν να εκτελούν οι φαρμακοποιοί⁴. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις θεωρούνταν υποχρεωτική η παρουσία του γιατρού στην παρασκευή του φαρμάκου.

Η εικόνα της κατάστασης των φαρμακείων της Βενετίας που δώσαμε αντανακλά ως ένα βαθμό την αντίστοιχη κατάσταση που επικρατούσε σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις της εποχής⁵. Αλλά ας περάσουμε στις ίδιες βενετο-

1. Βλ. Schwarz, σ. 9. Με αυτό το διάταγμα έγινε επίσης και ο διαχωρισμός ανάμεσα στους φαρμακοποιούς και τους χονδρέμπορους droghieri). Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης P. Molmenti. *La storia di Venezia nella vita privata*, τόμ. 2. *Lo Splendore*. Trieste 1973, σ. 250 και σημ. 5.

2. Βλ. Schwarz, σσ. 10 και 29.

3. Βλ. Schwarz, σ. 9.

4. Βλ. I. Λασκαράτου, ό.π., σ. 18.

5. Βλ. Schwarz, σ. 11. Εξάλλου είναι γνωστό ότι οι αυλές των ηγεμόνων αλλά κυρίως διάφορα μοναστικά κέντρα της Δύσης ήταν στο Μεσαίωνα οι χώροι όπου ασκούνταν η φαρμακοποιία και από όπου εισήγοντο τα νέα θεραπευτικά μέσα και οι νέοι μέθοδοι - ίσως όχι πάντοτε λυσιτελείς - στην αντιμετώπιση διαφόρων ασθενειών. Ιδιοσκευάσματα και αρώματα με βάση βότανα και ορυκτά σύμφωνα με παλιά συνταγολόγια ή κατόπιν διαφόρων πειραμάτων παρασκεύαζαν μοναχοί Βενεδικτίνοι για χάρη δυτικών βασιλέων και ηγεμόνων. Με την εξέλιξη της Χημείας ή της Αλχημείας τέθηκαν νέες βάσεις για τη λύση διαφόρων προβλημάτων της θεραπευτικής στην Ευρώπη ιδιαίτερα από την εποχή του Παράκελσου (1493-1541) και άλλων φαρμακοποιών και αλχημιστών όπως του Valerius Cordus (1515-1535), Bartoletti Fabrizio (1576-1630) κ.ά. Γι αυτούς πρόχειρα βλ. *Enciclopedia Italiana*, τόμ.

κρατούμενες ελληνικές περιοχές, ειδικότερα στα Ιόνια νησιά και κυρίως στην Κέρκυρα απ' όπου τα στοιχεία μας είναι περισσότερα σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό τουρκοκρατούμενο χώρο και αυτό χάρη στα τοπικά ιστορικά αρχεία τα οποία διέσωσαν στοιχεία για την εποχή ικανά να διαφωτίσουν όχι μόνον την τοπική ιστορία αλλά και γενικότερα της βενετοκρατίας από το 1386 ως το 1797.

Είναι γεγονός ότι η επίδραση της βενετικής Δημοκρατίας στις περιοχές αυτές τουλάχιστον σε θέματα διοίκησης, οργάνωσης, κοινωνικής πρόνοιας κ.λ.π. ήταν καίρια. Έτσι και στο θέμα για το οποίο γίνεται λόγος εδώ, ότι ίσχυε στη μητρόπολη Βενετία ίσχυσε και στα Επτάνησα, φυσικά με τις όποιες μετατροπές που οι συνθήκες επέβαλλαν.

Τα στοιχεία που παρουσιάζω εδώ προέρχονται από το Ιστορικό Αρχείο Κερκύρας¹ και χρονολογούνται από τις αρχές του 16ου ως και τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα. Πρόκειται για συμβολαιογραφικές πράξεις², οι οποίες παρέχουν στοιχεία απ' όπου συνάγεται ότι κατά την προαναφερόμενη χρονική περίοδο λειτουργούσαν φαρμακεία στο νησί με τη μορφή φαρμακοποιείου - αρωματοποιείου. Τα αρχειακά στοιχεία μαρτυρούν ότι τα φαρμακοπωλεία της Κέρκυρας την εποχή για την οποία μιλάμε, διατηρώντας το ιταλικό γλωσσικό ιδίωμα, καλούνταν αρωματάρια ή σπετζιέρι-

26. 11. 6. Roma 1949 τα αντίστοιχα λήμματα. Γενικά για την αλχημεία τους σκοπούς, το ρόλο της, την εξέλιξή της, τα κείμενα, από την εμφάνισή της και σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, βλ. R. Halleux, *Les Textes Alchimiques*. Université Catholique de Louvain, Institut d'études médiévales. Brepols 1979. Από τον 16ο αιώνα ωστόσο παράλληλα με τις παλιές μεθόδους της φαρμακευτικής των Αράβιων και των Βυζαντινών άρχισαν να ιδρύονται επίσημα πλέον, οι πρώτες φαρμακοποιείες στην Ευρώπη στις οποίες άρχισε η προσαρμογή και των νέων θεραπευτικών υλικών που ήρθαν με την ανακάλυψη της Αμερικής και των Ινδιών καθώς επίσης και των αλχημιστικών προϊόντων. Βλ. γενικά τα λήμματα *farmaceutiche scienze, farmacologia, farmacopea* στην *Enciclopedia Italiana*, τόμ. 14, Roma 1949. Ειδικότερα για τις ευρωπαϊκές φαρμακοποιείες και τους ευρωπαϊούς βοτανολόγους του 16ου αι. βλ. Ε. Εμμανουήλ, *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Αθήναι 1948, σσ. 277-312.

1. Στο εξής Ι.Α.Κ.

2. Οι πράξεις από τις οποίες αντλώ τα στοιχεία που παρουσιάζω είναι περίπου 16 και ανήκουν, κατά χρονολογική σειρά, στους συμβολαιογράφους Κερκύρας Εμμανουήλ Τοξιώτη (b. T. 11, φ. 227^v, 21 Οκτωβρίου 1512), Πέτρο Αγαπητό (Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, b. 4, υποφ. 7, φ. 23^r, Απριλίου 1514, φ. 101^r, 2 Δεκεμβρίου 1514, φ. 113^r, 18 Ιανουαρίου 1515), Μιχαήλ Γλαβά (b. Γ. 55, φ. 129^r, 13 Ιουλίου 1542), Πέτρου Βραγιανίτη (b. B. 176, υποφ. 2, φ. 266^r, 2 Φεβρουαρίου 1545), Μανώλη Παραστάτη (b. II. 186, φ. 181^r, 18 Ιανουαρίου 1546, φ. 164^r, 18 Απριλίου 1546, φ. 277, 14 Δεκεμβρίου 1546, φ. 316^r, 1 Απριλίου 1547), Ματθαίο Παραστάτη (b. II. 188, φ. 272^r, 11 Ιουνίου 1555), Ανδρέα Αλταβίλα (b. A. 77, φ. 70^v, 72^r, 74^r, 15 Φεβρουαρίου, 20 Μαΐου, 15 Νοεμβρίου αντίστοιχα του 1575), Μιχαήλ Ασημόπουλο (b. A. 298, φ. 1^r, 10 Ιανουαρίου 1608, κ.α.).

κα και ο φαρμακοποιός αρωματάριος ή σπετζιέρης¹. Τα φαρμακευτικά σκευάσματα που πωλούσε αναφέρονται στις πράξεις ως *ιατρικά*². Από τα οικογενειακά ονόματα αυτών που ασκούσαν την τέχνη, προκύπτει ότι προέρχονταν κυρίως από την τάξη των ευγενών και διέθεταν, για την εποχή, αρκετή μόρφωση³. Στις διάσπαρτες επίσης αρχειακές πηγές του Ι.Α.Κ., υπάρχουν ειδήσεις που πληροφορούν ότι πολλοί από αυτούς διέθεταν ποικίλα περιουσιακά στοιχεία στο νησί και παράλληλα με την τέχνη τους ασχολούνταν με τα κοινά⁴, άρα ήταν πρόσωπα ευυπόληπτα της κερκυραϊκής κοινωνίας της εποχής. Βέβαια αυτό δεν συναρτά, απόλυτα, το γεγονός ότι το επάγγελμα συγκαταλεγόταν ανάμεσα στα ευγενή (*arte nobile*) όπως δηλ. εκείνα του ζωγράφου, του δικηγόρου, του ιατρού⁵. Η επιδίωξη της Βενετίας να κατοχυρώσει επίσημα το επάγγελμα και το συνεχές ενδιαφέρον της, για ποικίλους λόγους, αλλά κυρίως για οικονομικούς, δηλώνουν τη σημασία του για την κρατική οικονομία.

1. Πρβλ. π.χ. Ι.Α.Κ., Not. Manoli Toxioti, b. T. 11, φ. 227^v, Not. Michele Assimopulo, b. A. 298, φ. 1^r. Στα ιταλικά *aromatario* = *aromatarius* = ο πωλητής αρωμάτων, *spezier* = *spezieria* = ειδοπωλείο, φαρμακοπωλείο. Βλ. N. Zingarelli, *Vocabolario della lingua italiana*, Bologna 1966, σ. 84 και 1560 αντίστοιχα, επίσης *Dizionario Etimologico Italiano*, τόμ. 1, Firenze 1975, σ. 297.

2. Βλ. π.χ. Ι.Α.Κ., Not. Petro Vragianiti, b. B. 176, υποφ. 2, φ. 259^r: ...κράζομαι χρεοφυλέτρια του μισέρ Άνδρέα Χαλικιόπουλου αρωματάριον διά όλα τά ιατρικά όπου είχε πάρει... Στην Κρήτη αυτή την εποχή, με τον ίδιο τρόπο ορίζονται τα φάρμακα, για την ακρίβεια *γιατρικά*. Πρβλ. Κ. Μέρτζιος, Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Μιχαήλ Μαρά, *Κρητικά Χρονικά* 15-16, τεύχ. Β, σ. 231.

3. Για τα οικογενειακά ονόματα βλ. Σπ. Θεοτόκης, *Αναμνηστικόν τεύχος της Πανιονίου Αναδρομικής Εκθέσεως*, εν Κερκύρα 1914, σ. 36. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι δύο μόνο φαρμακοποιοί απαντούν ως μέλη της ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας στα μέσα περίπου του 16ου αι. (1539). Οι δύο αυτοί φαρμακοποιοί είναι Κερκυραίοι. Πρόκειται για τον Γεώργιο και τον Μένανδρο μέλη της γνωστής και ευγενούς κερκυραϊκής οικογένειας Νούκιου. Βλ. Φ. Μαυροειδή, *Συμβολή στην Ιστορία της Ελληνικής αδελφότητας Βενετίας στο 16^ο αιώνα, Έκδοση του β' μητρώου εγγράφων (1533-1562)*, Αθήναι 1976, σσ. 81-82, 259 (526), 261 (536). Αν δεν πρόκειται για απλή σύμπτωση το γεγονός θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ενισχυτικό της παράδοσης σχετικής με την συχνότητα και την ανάπτυξη του επαγγέλματος στην Κέρκυρα και γενικότερα στα Επτάνησα. Η ευγενής εξάλλου καταγωγή των δύο προαναφερθέντων επιβεβαιώνει όσα υποστηρίζουμε για την ευρεία κοινωνική αποδοχή του φαρμακοποιού καθώς επίσης και την κληρονομικότητα στο επάγγελμα.

4. Βλ. π.χ. Ι.Α.Κ., Not. Petro Spongo, b. σ. 147, φ. 123^v-124^r, 17 Μαρτίου 1529, πρβλ. Κ. Ζαρίδη, Ο Κερκυραίος στιχουργός Ιάκωβος Τριβιάλης, *Εώα και Εσπέρια*, 1 (1993), σ. 171 κ.ε., Ι. Α. Κ., Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, b. 4, υποφ. 7, (Πέτρος Αγαπητός), φ. 101^r, b. 5, υποφ. 4, (Ιωάννης Κανακάρης), φ. 13, 17 Δεκεμβρίου 1525, κ.α.

5. Πρβλ. Ε. Εμμανουήλ, Η φαρμακευτική εις την Ζάκυνθον..., *ό.π.*, σ. 5, Μέρτζιος, *ό.π.*, σ. 230.

Όσα αρωματάρια - φαρμακεία εντοπίζω στην Κέρκυρα βρίσκονται όλα στο εμπορικό κέντρο¹, έξω από το κάστρο της πόλης, όπου δηλαδή η εμπορική κίνηση ήταν δεδομένη. Δύο μάλιστα από αυτά χωροθετούνται το ένα στην περιοχή της *κυρᾶς τῆς Ὀδηγήτριας καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς τὴν μεγάλην Ρούγαν*² και το άλλο απέναντι από το μοναστήρι της Νουντζιάτας³. Είχαν συνήθως δύο χώρους το ανώγειον και το κατώγειον, όπως χαρακτηριστικά μνημονεύονται στις πράξεις⁴. Ο ενδότερος χώρος, το υπόγειο προφανώς, αφού δηλώνεται κατώγειον, χρησιμοποιούνταν ως εργαστήριο, όπου ο φαρμακοπώλης παρασκεύαζε τα διάφορα φάρμακα και αρώματα. Τα καταστήματα φαίνεται ότι δεν ήταν πάντοτε ιδιόκτητα. Ο φαρμακοποιός Ιωάννης Χαλικιόπουλος π.χ. το 1515, μαρτυρείται ότι το φαρμακοπωλείο του που είχε ανώγι και κατώγι και βρισκόταν στην αγορά της πόλης, το είχε νοικιασμένο⁵. Πλήρωνε ενοίκιο ανά τετράμηνο ίσο με 8.5 δουκάτα το χρόνο στον ιδιοκτήτη του Νικολό Καρόφυλλο⁶, ο οποί-

1. I.A.K., Not. Manoli Parastati, b. Π. 186, φ. 164^f, 18 Ιανουαρίου 1546. Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, b. 4, υποφ. 7. (Πέτρος Αγαπητός), φ. 113^f, 18 Ιανουαρίου 1515, κ.ά. Ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για το εμπορικό κέντρο του κερκυραϊκού άστεως την εποχή αυτή, την ονομασία του (Πίνια ή Κουκουναριά) και την προέλευση αυτής, βλ. Α. Χ. Τσίτσας, Κέρκυρα, Νοσταλγικές Αναδρομές, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1992, σσ. 12-13, 16, 18.

2. I.A.K., Not. Nicolo Rarturo, b. P. 17, υποφ. 2, φ. 78^f, 20 Οκτωβρίου 1582, κ.α. Οι δύο παραπάνω ναοί βρίσκονταν στο λόφο του Αγίου Αθανασίου. Βλ. σχετικά Σπ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν*, εν Κερκύρα 1920, σσ. 209 και 205 αντίστοιχα. Ο πρώτος είναι σήμερα γνωστός ως Παναγιοπούλα (του Ραχαπίδη). Ο δεύτερος δεν υπάρχει γιατί κάηκε το 1943 από γερμανικό βομβαρδισμό. Ευχαριστώ και από εδώ τον π. Αθανάσιο Τσίτσα για τις τελευταίες πληροφορίες. Η μεγάλη ρούγα (μεγάλος δρόμος) που ορίζεται εδώ, πρέπει να ταυτιστεί με έναν από τους εμπορικούς δρόμους της περιοχής αυτής όπου, ως γνωστό, ήταν το εμπορικό κέντρο της πόλης, η Πίνια δηλαδή. Εδώ, εκτός των άλλων εμπορικών, οι πληροφορίες αποκαλύπτουν και την ύπαρξη φαρμακείων, μέχρι τον 18ο αι. τουλάχιστον, τα οποία, κατά τη γνώμη μας, δεν αποκλείεται να διατήρησαν τον αρχικό τους χαρακτήρα από τον 16ο αι. στο ίδιο σημείο. Βλ. Α. Χ. Τσίτσας, *ό.π.*, σ. 18-21. Επίσης για το εμπορικό κέντρο, την Πίνια βλ. Α. Αγοροπούλου - Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κερκύρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, Αθήναι 1976, σ. 113 και σ. 130 (εικ. 155).

3. I. A. K., Not. Nicolo Rarturo, *ό.π.*, φ. 81^f και 146^f. Όπως είναι γνωστό, η εκκλησία της Αουντζιάτας βρισκόταν (σήμερα δεν υπάρχει) κοντά στη Σπιανάδα ακριβώς απέναντι από το παλιό φρούριο. Βλ. Α. Αγοροπούλου - Μπιρμπίλη, *ό.π.*, σ. 44 και σημ. 31.

4. I. A. K., π.χ. Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, b. 4, υποφ. 7, φ. 113^f, 8 Ιανουαρίου 1515.

5. Βλ. εδώ τη σημ. 27.

6. Για πρόσωπα της οικογένειας Καροφύλλου βλ. Κ. Ζαρίδη *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος, Λόγιος του 16ου αιώνα (1504-1574)*, σ. 42 και σημ. 19, σ. 19, σ. 111 και σημ. 387.

ος με τη συγκεκριμένη πράξη του Χαλικιόπουλου ανανεώνει το ενοίκιο για ένα ακόμη χρόνο. Πιθανότατα οι απόγονοί του στα μέσα του 16ου αιώνα, που εμφανίζονται κι αυτοί ως φαρμακοποιοί¹, να διέθεταν πλέον δικό τους κατάστημα ή εργαστήριο.

Στις πηγές που έχω υπόψη δεν υπάρχουν νύξεις για φαρμακεία έξω από την πόλη, στην ύπαιθρο. Ίσως δύσκολα δινόταν άδεια για τη λειτουργία φαρμακείου εκεί επειδή λόγω της απόστασης αφενός δεν ήταν εύκολο να ελεγχθεί ο φαρμακοποιός για την επαγγελματική του υπευθυνότητα, από την κεντρική διοίκηση, αφετέρου ο ίδιος ο φαρμακοπώλης δεν ήταν εύκολο να προμηθεύεται τα είδη του. Σ' αυτή την περίπτωση οι ανάγκες καλύπτονταν από τους εκάστοτε γιατρούς, οι οποίοι, ως γνωστόν γνώριζαν να παρασκευάζουν και πωλούσαν και οι ίδιοι φάρμακα².

Είναι δε γνωστό ότι η κερκυραϊκή κοινότητα όλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα διατηρούσε δύο γιατρούς επί πληρωμή έναν *medico cirurgico* και έναν *medico phisico*, δηλαδή, αντίστοιχα, χειρουργό και γενικό³.

Τα φαρμακοπωλεία της εποχής, τόσο της Βενετίας όσο και εκείνα των κτήσεών της, εκτός βέβαια από τις αρωματικές και φαρμακευτικές ύλες, ήταν και ο χώρος όπου πωλούνταν διάφορα είδη πολυτελείας όπως αγκράφες, καθρέπτες, γραφικά είδη, κ.λ.π., τα οποία, ως σημειωθεί, μέχρι τους όψιμους χρόνους της Βενετικής Δημοκρατίας ήταν υπό την επίβλεψη της συντεχνίας των αρωματοποιών - φαρμακοποιών η οποία, προφανώς, τα εξήγαγε στις αποικίες της⁴.

Το επάγγελμα του φαρμακοποιού ήταν συντεχνιακό⁵. Στις περισσότερες πράξεις το φαρμακοπωλείο φαίνεται να ανήκει στην ίδια οικογένεια και να μεταβιβάζεται από τον πατέρα στον γιο. Οι κερκυραϊκές οικογένειες με μέλη φαρμακοπώλες κατά τον 16ο αιώνα είναι σύμφωνα με τις πληροφορίες των πηγών μας: 1) η οικογένεια Χαλικιόπουλου με πρώτους χρονο-

1. Βλ. παρακάτω σ. 9 και σημ. 36.

2. Ι. Παπαγεωργίου. Τα φαρμακεία εν Κρήτη, *Κρητικά Χρονικά* 21 (1969), σ. 219.

3. Βλ. σχετικά Κ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς...* ό.π., σ. 122, 124, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Αναφορά των γιατρών με τις ίδιες ειδικότητες ήδη τον 15ο αι. στην βενετοκρατούμενη Κρήτη γίνεται από την Ε. Santschi, *Médecine e justice en Crete vénitienne au XIVe siècle*, *Θησαυρίσματα* 8 (1971), σ. 25.

4. Βλ. σχετικά Schwarz, σ. 6-7. R. Mackenney, *Tradesmen and traders, The World of the Guilds in Venice and Europe c. 1250 - c. 1650*, London - Sydney 1987, σσ. 93-95. Αναφορά σχετική γίνεται επίσης από τον Σπ. Δε Βιάζη, Τα εν Επτανήσω φαρμακεία, *Η Φύσις*, έτος ΙΔ' (περ. Γ'), 1913, σ. 80.

5. Στην Ιταλία στα τέλη του 16ου αι. ως προστάτες άγιοι της συντεχνίας φέρονται οι Άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός (πρβλ. *Enciclopedia Italiana*, τόμ. 14, Roma 1949, λήμμα *farmacia*).

λογικά και σύγχρονους αρωματάριους, στις αρχές του 16ου αιώνα (1515 κ.ε.), τον Ντζουάννη και τον Γεώργιο¹. Από το 1542 και εξής εμφανίζονται οι γιοί τους, αντίστοιχα. Φράγγος και Ανδρέας². 2) η οικογένεια Μαλακάσα αρχικά με τον Αλέξιο³ γύρω στο 1546 και ύστερα, μια δεκαετία αργότερα, με τον γιο του Ντζουάννη⁴. 3) η οικογένεια Φλώρου με εκπρόσωπο τον Στέφο στα μέσα του αιώνα⁵ και 4) η οικογένεια Μάστρακα με τον Λεονάρδο από το 1574 ως το 1594 περίπου⁶. Κάποιος Γιάκουμος που ορίζεται ως σπετζιέρης στα μέσα του αιώνα σε σχετικό έγγραφο, δεν είναι δυνατόν να ταυτιστεί λόγω παράλειψης του επωνύμου του⁷. Στις αρχές του 17ου αιώνα εμφανίζεται ως αρωματάριος ο Μιχαήλ Ασημόπουλος ο οποίος, ως σημειωθεί, παράλληλα ασκούσε το επάγγελμα του συμβολαιογράφου⁸. Πρόκειται δηλαδή με τα δεδομένα της εποχής, για άνθρωπο μορφωμένο. Στις συμβολαιογραφικές του πράξεις αναφέρει κάθε φορά⁹ ότι το αρωματάριό του ήταν ο τόπος όπου ασκούσε και τη συμβολαιογραφική του δραστηριότητα. Επακόλουθο του γεγονότος ήταν το φαρμακοπωλείο του να είναι πολυσύχναστο, κέντρο συναντήσεων και γι αυτόν τον πρόσθετο λόγο.

Είναι γνωστό ότι τα φαρμακεία ανέκαθεν και μέχρι τις αρχές του αιώνα μας τόσο στα Επτάνησα¹⁰ όσο και στον ελληνικό χώρο, εκεί κατά τους όψιμους βέβαια χρόνους της Τουρκοκρατίας¹¹, ήταν κέντρα όπου μαζεύονταν πολίτες, πρόκριτοι και λόγιοι και συζητούσαν θέματα της επικαιρότητας. Μάλιστα ο εσωτερικός χώρος του καταστήματος, διαμορφωμένος κατάλληλα, συγκέντρωνε κύκλους διανοουμένων από τους οποίους κατά καιρούς, κυρίως στα νεότερα χρόνια, αναφύονταν και διαδίδονταν γνωστά

1. Βλ. I. A. K., Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, b. 4, υποφ. 7, φ. 23^f, 101^f, 113^f, 28^f, Not. Manoli Toxioti, b. T. 11, φ. 227^v, Not. Michele Glava, b. Γ. 56, φ. 22^v.

2. I. A. K., Not. Michele Glava, b. Γ. 55, φ. 129^f, Not. Manoli Parastati, b. Π. 186, φ. 181^f, 277^f, 316^f (για Φράγγο), Not. Petro Vragianiti, b. B. 176, υποφ. 2, φ. 191^v, 259^f (για Ανδρέα).

3. I. A. K., Not. Manoli Parastati, b. Π. 186, φ. 164^f, Not. Mattio Parastati, b. Π. 188, φ. 272^f.

4. I. A. K., Not. Mattio Parastati, b. Π. 188, φ. 272^f.

5. I. A. K., Not. Nicolo Rarturo, b. P. 17, υποφ. 2, φ. 78^f.

6. I. A. K., Not. Andrea Altavilla, b. A. 77, φ. 70^v, 72^f, 74^f, κ.α.

7. I. A. K., Not. Petro Vragianiti, b. B. 176, υποφ. 2, φ. 266^f.

8. I. A. K., Not. Michele Assimopulo, b. A. 298, φ. 1^f, κ.α.

9. I. A. K., Not. Michele Assimopulo, ό.π., φ. 1v, 29^{f-v}, 70^{f-v}, 101^v, κ.α.

10. Βλ. Κ. Καιροφύλας, *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, ό.π., σ. 310.

11. Βλ. Ε. Βραζέλη - Μαρινάκου, *Αι εν Θράκη συντεχνίαι Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 36.

φιλολογικά και πολιτικά θέματα¹. Κάτι ανάλογο συνέβαινε στο Βυζάντιο, αργότερα στη Βενετία, πράγμα που, για άλλη μια φορά, πιστοποιεί την αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια².

Αν θεωρήσουμε, σύμφωνα με τα στοιχεία που μας δίνουν τα έγγραφα, ότι για μια δεκαετία πάνω κάτω, από το 1540 ως το 1550, λειτουργούσαν κάπου τέσσερα ίσως πέντε φαρμακοπωλεία ταυτόχρονα μέσα στην πόλη και εξυπηρετούσαν το σύνολο του πληθυσμού του νησιού, που ήταν περίπου 30.000, 30.000, και 20.000 κάτοικοι, όπως συμπεραίνεται από τα στοιχεία των απογραφών των ετών 1531, 1553 και 1583 αντίστοιχα³, προκύπτει ότι ο αριθμός τους δεν ήταν μικρός. Αντιστοιχούσε ένα φαρμακείο σε 4.000 ή, το πολύ, σε 6.000 κατοίκους⁴. Η άποψη διατυπώνεται χωρίς την παραμικρή φιλοδοξία πληρότητας επειδή, αφενός οι στατιστικές πληροφορίες για τον αριθμό του πληθυσμού του νησιού τον 16ο αιώνα, παρέχονται κατά προσέγγιση, άρα δεν μας βοηθούν να καταλήξουμε σε πολύ θετικά συμπεράσματα, αφετέρου τα αναφερθέντα αρχειακά στοιχεία, αν και πειστικά για μια λογική αποδοχή, δεν είναι αρκετά να δώσουν, ανενδοίαστα, μια τέτοια πληροφορία. Πάντως θα μπορούσε, χωρίς σχεδόν αμφιβολίες, να διατυπωθεί ότι δεν ήταν η οικονομική ευμάρεια – αν μπορούμε να μιλάμε για τέτοια – που προσέδιδε στον φαρμακοπώλη της εποχής την κοινωνική αποδοχή, όσο αυτό καθ' αυτό η τέχνη του και ο σημαντικός της ρόλος, εκείνος της προσφοράς και της εξυπηρέτησης του κοινωνικού συνόλου.

Εξυπηρέτηση βέβαια υπό αυτή την έννοια δεν πρέπει να θεωρηθεί η περίπτωση κατά την οποία ο αρωματάριος Ανδρέας Χαλικιόπουλος, στις 20 Φεβρουαρίου 1555, πληρώνεται σε είδος, συγκεκριμένα λάδι, από τη χήρα

1. Βλ. Κ. Καιροφύλας, ό.π., σ. 310.

2. Βλ. Φ. Κουκουλές, ό.π., τόμ. Β1, σ. 206, Κ. Καιροφύλας, ό.π., σ. 310 και Schwarz, σ. 5.

3. Βλ. Χ. Μαλτέζου, Λατινοκρατούμενες ελληνικές χώρες, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ι, Αθήναι 1974, σ. 218, Ε. Γιωτοπούλου - Σισιλιάνου, *Αντώνιος Έπαρχος, ένας Κερκυραίος οθμανιστής του ιστ' αιώνα*, Αθήνα 1978, σ. 274, Κ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς...*, ό.π., σ. 15 και σημ. 21.

4. Η ιδανική αναλογία που αναγνωρίζεται από το νόμο σήμερα είναι, grosso modo, αυτή. Σε διεθνή ωστόσο κλίμακα προβλέπεται ένα φαρμακείο για 10.000 κατοίκους. Για την κατανομή του αριθμού των φαρμακείων σε αναλογία με τον πληθυσμό στα διάφορα διαμερίσματα της χώρας μας αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες βλ. Ι. Παπαγεωργίου, *Το Δίκαιον περί φαρμακείων*, ό.π., σσ. 53-62. Επίσης και στην Ιταλία η αντιστοιχία, σύμφωνα με το άρθρο 7 του Ν. 191, είναι ένα φαρμακείο για 5000 κατοίκους, πρβλ. *Enciclopedia Italiana*, τόμ. 14, ό.π., σ. 817. Εδώ βέβαια πρέπει να συνυπολογιστεί ότι το φαρμακείο της εποχής, όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, εξυπηρετούσε και άλλου είδους αγοραστικές ανάγκες.

του Βίδου Μπούα. για τα ιατρικά που είχε πάρει ο τελευταίος όσο ζούσε προφανώς επειδή ήταν άρρωστος¹. Το φαινόμενο της εις είδος πληρωμής ήταν συνηθισμένο στις καθημερινές συναλλαγές και τούτο για ευνόητους λόγους.

Είπαμε. ότι η τέχνη της φαρμακοποιίας διδασκόταν από τον πατέρα στον γιο κ.ο.κ. Ωστόσο δεν λείπουν οι μνείες για μαθητεία σ' αυτή την τέχνη. Το 1542 ο φαρμακοπώλης Φράγγος Χαλικιόπουλος, που διατηρούσε αρωματάριο μέσα στο εμπορικό κέντρο του κερκυραϊκού άστεως, προσλαμβάνει τον γιο της χήρας Μαργέτας Χαλβάτου για επτά χρόνια κοντά του προκειμένου να μάθει την τέχνη του φαρμακοποιού². Από μια παρόμοια πράξη, συμβολαιογράφου Ζακύνθου, του έτους 1564, μαθαίνουμε ότι ο χρόνος για την εκμάθηση της ίδιας τέχνης εκεί προσδιορίζεται στα τέσσερα συνεχή χρόνια³. Άραγε πόσος χρόνος ήταν επαρκής προκειμένου κάποιος να διδαχτεί την τέχνη και στην συνέχεια να την ασκήσει; Συγκριτικά στοιχεία, προς το παρόν δεν υπάρχουν, έτσι το χρονικό διάστημα ανάμεσα στα τέσσερα και επτά χρόνια παραμένει αναγκαστικά ενδεικτικό⁴.

Θα ήταν ενδιαφέρον να υπήρχαν μαρτυρίες στα σχετικά αρχειακά έγγραφα για την προέλευση και το εμπόριο των πρώτων υλών στην Κέρκυρα, τον τρόπο παρασκευής των φαρμακευτικών σκευασμάτων εκεί, το βαθμό κατανάλωσης και τους καταναλωτές. Υποθετικά, ταυτόχρονα σε συνδυασμό με τη βιβλιογραφία, που αφορά κυρίως προγενέστερες ή μεταγενέστερες εποχές και φυσικά μεγαλύτερα αστικά κέντρα, εκείνο που μπορεί να διατυπωθεί είναι ότι η Ανατολή ήταν κυρίως ο γεωγραφικός χώρος από τον οποίο προέρχονταν οι φαρμακευτικές ύλες.

Ωστόσο πολλά θεραπευτικά φυτά προέρχονταν και από τη γλωρίδα του ελληνικού χώρου. Μια μικρή και αποσπασματική ανάγνωση ορισμένων συνταγών από το *Δυναμερόν* του Νικολάου Μυρεψού που γράφτηκε, όπως υποτίθεται, τον 14ο αιώνα και αποτέλεσε τον γνώμονα της φαρμακοποιίας μέχρι τον 17ο αιώνα τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση⁵ και παράλλη-

1. I. A. K., Not. Petro Vragianiti, b. B. 176, φ. 259^r.

2. I. A. K., Not. Michele Glava, b. Γ. 55, φ. 129^r.

3. Πρβλ. σχετικά Ε. Εμμανουήλ, *Η Φαρμακευτική εις την Ζάκυνθον*, ό.π., σ. 3.

4. Σύμφωνα με τον Κ. Μέριτζιο (ό.π., σσ. 287-88) οι βενετικοί κανονισμοί καθόριζαν γενικά ότι για τα περισσότερα επαγγέλματα χρειαζόταν μία πενταετία μαθητείας και στη συνέχεια μία διετία ως *lavorante* (υπάλληλος, ή, εδώ, ίσως ασκούμενος) προκειμένου να γίνει κάποιος γνώστης της τέχνης του. Μήπως άραγε η επταετία που καθοριζόταν στο παραπάνω κερκυραϊκό συμβόλαιο ανταποκρινόταν στον κανονισμό;

5. Ευχαριστώ και από εδώ τον καθηγητή Μ. Παπαθωμόπουλο που μου διέθεσε φωτοτυπία από μικροφίλμ του γφ. Paris, Gr. 2243. Επίσης για το έργο βλ. Α. Μπίμπη - Παπασπυροπούλου, ό.π., σσ. 16-22 και Η. Hunger, ό.π., σ. 142.

λα προσφυγή στη Βοτανική¹ για την άντληση πληροφοριών περί της προέλευσης ορισμένων θεραπευτικών φυτών, απέδειξε ότι πολλές από τις πρώτες φαρμακευτικές ύλες που χρησιμοποιούνταν παραδοσιακά στη φαρμακοποιία προέρχονται από τον μεσογειακό χώρο.

Από εκεί, σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα και αργότερα, τις προμηθεύονταν οι ευρωπαϊκές αγορές. Π.χ. κάποια ποιότητα της αλόης, γνωστής κυρίως ως καθαρικού, παρήγετο σε μεγάλες ποσότητες στα νησιά Κάλυμνο και Λέρο², η στιπτηρία βρισκόταν άφθονη στη Μυτιλήνη³ ενώ η κόμμι dragante (τραγάκανθα;) στην Πελοπόννησο⁴ και το λάβδανο στην Κρήτη και την Κύπρο⁵.

Ποικίλες είναι οι αναφορές και οι μνείες για το εμπόριο φαρμακευτικών και αρωματικών υλών που υπάρχουν στα μεσαιωνικά κείμενα τόσο αραβικά και περσικά όσο βυζαντινά και δυτικά. Τα εμπορικά κατάστιχα, τα βιβλία των τελωνείων διαφόρων ευρωπαϊκών λιμανιών, τα ημερολόγια καταστρώματος, οι χρονογράφοι, οι ιστορικοί, οι περιηγητές και τα διάφορα ιατρικά βιβλία αποτελούν τις πηγές για ό,τι αφορούσε τη διεξαγωγή του εμπορίου, την ποιότητα και γενικώς τις ιδιότητες των φαρμακευτικών και αρωματικών υλών⁶. Από αυτά τα περισσότερα έγιναν γνωστά στους δυτικούς από τους Άραβες, κυρίαρχους του εμπορίου των μπαχαρικών, μέσω των βυζαντινών κυρίως, οι οποίοι πρώτοι γνώρισαν την αραβική λογοτεχνία και τον πολιτισμό⁷.

Οι φυτικές προέλευσης, ουσίες για τις οποίες γίνεται, ιδιαίτερα, λόγος

1. Βλ. Γ. Φωκά, *Ειδική Φαρμακογνωσία*, Θεσσαλονίκη 1977. Πολύ χρήσιμο απεδείχθη το βιβλίο των P. Schauenberg - F. Paris, *Οδηγός των φαρμακευτικών φυτών*, μετφ. Μ. Μαρσέλου και Σ. Μαρσέλου, Αθήναι 1981.

2. Βλ. N. Heyd, *Commerce du levant au Moyen Age*, τόμ. 2, Leipzig 1936, σ. 564 κ.ε.

3. Βλ. N. Heyd, ό.π., σ. 567. Ενδιαφέρουσα για τη μεταφορά και το εμπόριο της στιπτηρίας στη Μεσόγειο από τους Βενετούς μέχρι και τον 15ο αιώνα είναι η μελέτη του D. Jacoby, *L' alun et la Crete venitienne*, *Byzantinische Forschungen* 12 (1987), σσ. 129-140.

4. Βλ. N. Heyd, ό.π., σ. 623.

5. Βλ. N. Heyd, ό.π., σ. 631.

6. Βλ. τις βιβλιογραφικές για το θέμα παραπομπές του Heyd (ό.π., σσ. 563-655). Επίσης H. Hunger, ό. π., σσ. 131-140, 141-146 κ.α., A. Hohlweg, ό.π., κυρίως σσ. 32-34, 37-42 κ.ά.

7. Βλ. *Παλαιά Φαρμακοδοχεία*, σσ. 93-94. Από τον 8ο αιώνα και μετά μεταφράζονται ποικίλα έργα ιατρικού περιεχομένου στην αραβική βλ. H. Hunger, ό.π., σσ. 129-130, Rashad Khoufi Odetallah. Από την καθημερινή ζωή των βυζαντινών και Αράβων: οι γιατροί, *Ιστοριογεωγραφικά* 4 (1994), σσ. 165-170. Είναι γνωστό ότι η περίφημη Σχολή του Σαλέρνο υιοθετούσε αρχαία βυζαντινά και αραβικά συνταγολόγια στις φαρμακοποιίες της. Εξελισσόταν ωστόσο με τις νέες φαρμακολογικές μεθόδους που εισήγαγε. Πρόχειρα για τη Σχολή αυτή βλ. *Enciclopedia Italiana*, τόμ. 30, λήμμα Salemitana, scuola.

στις μεσαιωνικές πηγές και λόγω της εξωτερικής τους προέλευσης αλλά κυρίως για τις ποικίλλες θεραπευτικές τους ιδιότητες, είναι η αλόη, η σιπτηρία, το κεχριμπάρι, το βάλαμο, η κάμφορα, το κάρδαμο, η κασσία, το κόστος, το άκορον, η κουρκούμη, το μυροβάλανο, το λάβδανο, η ζιγγίβερις, η κόμμι dragante, η μάννα, η μαστίχα, ο μόσχος, το μοσχοκάρυδο, το ραβάρβαρον, η σκαμμωνία, η ζαφορά, το πρινοκόκκι, η κανέλλα, το γαρύφαλλο και το πιπέρι¹.

Από καταλόγους των φαρμακευτικών ουσιών που χορηγούνταν σε ασθενείς με συγκεκριμένες παθήσεις στην Κέρκυρα, πολύ αργότερα τον 19ο αιώνα, το χρονικό διάστημα 1861-1862, επί της εποχής δηλ. της Αγγλοκρατίας (1814-1863), προκύπτει ότι πολλά από τα παραπάνω είδη αποτελούσαν ακόμη, αιώνες δηλ. μετά², τα βασικά συστατικά στα διάφορα φαρμακευτικά σκεύασματα με τα οποία, δοσμένα σε διάφορες μορφές (λάδια, αλοιφές, επιθέματα, κ.λπ.), αντιμετώπιζονταν ορισμένες παθήσεις. Στους καταλόγους αυτούς, που απόκεινται στο Ι.Α.Κ.³ π.χ. διαβάζουμε: ότι ο γιατρός χορηγεί, σε πρώτη φάση, στις 21 Μαΐου 1862, σε σαρανταοχτάχρονη, ονόματι Ελενέτα Βλάση, από το χωριό Μελλήκια που πάσχει από ρευματικό πυρετό, συνταγή σε δοσολογία με μάννα, σεναμική και ένα αλκαλικό. Η ασθενής, σύμφωνα με την έκθεση του γιατρού θεραπεύτηκε. Στον, αγνώστου ασθενείας, πάσχοντα Δημήτριο Μπαρότζη από την Καμάρα, χορηγεί τόν Μάρτιο του 1862, σε δεύτερη φάση, σκεύασμα με μάννα 3.5 ουγκιές⁴,

1. Ποβλ. N. Heyd, ό.π., σσ. 563-676. Μ. Μάλαμας - Μ. Μαρσέλος, Θεραπευτικά μέσα των βικιογιατρών. *Πρακτικά πρώτου Συμποσίου Λόγου. Ο λόγος για το Ζαγόρι*, έκδ. Το Ζαγόρι μας, Ιωάννινα 25-26 Οκτωβρίου 1986, σσ. 94-104. Χ. Φραγκίδης, Α. Διαμαντόπουλος, Π. Φωτίου, Σ. Μαρκέτος, Μ. Μαρσέλος, Ουσίες με φαρμακευτικές ιδιότητες στις Ασιζές της Κύπρου, 20ό Ετήσιο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο (οργ. Ιατρική Εταιρεία Αθηνών), Αθήνα 17-21 Μαΐου 1994, σ. 12 από τον τόμο των περιλήψεων.

2. Εδώ θα μπορούσε να αναφερθεί η πληροφορία που αναφέρεται σε φάρμακα που διακινούνταν στον ηπειρωτικό χώρο την περίοδο 1810-1813. Η πληροφορία αυτή που, για άλλη μια φορά πιστοποιεί ότι οι πρώτες ύλες των φαρμάκων ήταν από αιώνες ίδιες, προέρχεται από έγγραφο του αρχείου Ιωάννη Στάμμου και βρίσκεται στα Κρατικά Αρχεία του Βουκουρεστίου. Βλ. Dum. Limona, Μερικά ελληνικά έγγραφα ευρισκόμενα εις τα αρχεία του Βουκουρεστίου, *Μακεδονικά* 11 (1971), σ. 299 και σημ. 2.

3. Ι. Α. Κ., Έπαρχος, φάκ. 23 (υποφ.: medici municipali dal Maggio 1861-31 Luglio 1862), λυτά.

4. Η ουγκιά ήταν μέτρο βάρους πολύτιμων μετάλλων και άλλων ειδών. Στη φαρμακευτική ισοδυναμεί με 8 δραχμές, 24 γράμμα ή 480 κόκκους. Πίνακα μέτρων με όλα τα πολλαπλάσια τους για το ζύγισμα των φαρμακευτικών υλών βλ. A. Martini, *Manuale di metrologia*, Τορίνο 1883, σ. 818. Επίσης πίνακας με τις ίδιες υποδιαιρέσεις, για την εποχή που μιλάμε, παρουσιάζεται από τον Giovanventura Rosetti για τον οποίο βλ. σχετικά παρακάτω σημ. 69.

κόμμι αραβική και αμυγδαλέλαιο από 3 ουγκιές. Επίσης στην πάσχουσα, θυγατέρα του Λινάρδου Καφαράκη, χορηγεί τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου σκεύασμα με κερι 2.5 ουγκιές και λάβδανο 15 σταγόνες.

Προτού να ανακαλυφθεί ο θαλάσσιος δρόμος για τις Ινδίες (τέλη 15ου αιώνα), τα λιμάνια της Ανατολής, μέσω των οποίων διοχετεύονταν οι πρώτες ύλες στην Ευρώπη, ήταν η Κωνσταντινούπολη, η Αμμόχωστος, η Αλεξάνδρεια, η Χεβρώννα, η Πάτρα, η Κόρινθος κ.ά. Ας σημειωθεί επίσης ότι ήταν φημισμένες συγκεκριμένες αγορές για την πώληση ορισμένων ειδών, όπως π.χ. το εξαιρετικής ποιότητας ξύλο της αλόης το έβρισκε κανείς στις αγορές της Κωνσταντινούπολης, της Άκρας, της Αλεξάνδρειας, και της Αμμοχώστου¹.

Βυζαντινά, γενοβέζικα, βενετικά και αργότερα άλλα εμπορικά πλοία εντοπίζονται από το 13ο ως και τον 16ο αιώνα στη Μεσόγειο με φορτία αρωματικών υλών². Εξ αιτίας του φόβου των Μαμελούκων, μικρά πλοία, κυρίως ελληνικά, μετέφεραν από την Αίγυπτο και Βυρητό, συνήθως τα πολύτιμα φορτία τους στην Κρήτη, τη Μεθώνη και άλλα ελληνικά λιμάνια, σταθμούς των βενετών από όπου φορτώνονταν στις βενετικές γαλέρες για τη Βενετία³. Η Κέρκυρα, λόγω της πλεονεκτικής της θέσης, μπορούσε να προμηθεύεται τις πρώτες ύλες για τα φαρμακευτικά της τόσο από τη Βενετία όσο και από εβραίους, έλληνες και μουσουλμάνους εμπόρους μόνιμα εγκατεστημένους ή περαστικούς από το νησί.

Ο τόπος παρασκευής των «ιατρικών» δεν γίνεται γνωστός από τα εν λόγω έγγραφα ούτε όμως και ο εξοπλισμός των κερκυραϊκών φαρμακευτικών εργαστηρίων⁴. Οι συνταγές προφανώς εκτελούνταν με βάση τα πα-

1. Πρβλ. N. Heyd, *ό.π.*, σ. 582.

2. Βλ. σχετικά G. Fasoli, *La storia di Venezia*, Bologna 1958, σ. 77, G. Luzzatto, *Storia Economica di Venezia dal XI al XVI secolo*, Venezia 1961, σσ. 18, 40, 54, F. Lane, *Storia di Venezia*, Torino 1978, ιδιαίτερα σσ. 328-337, U. Tucci, *Mercanti, navi, monete nel cinquecento Veneziano*, Bologna 1981, σσ. 98-105 και F. Lane, *I mercanti di Venezia*, Torino 1982, σσ. 195, 203.

3. Πρβλ. F. Lane, *Storia di Venezia*, *ό.π.*, σ. 332.

4. Μια εικόνα του εξοπλισμού που έπρεπε να διαθέτει ένας καλός βενετός αρωματοποιός του 16ου αι. στο εργαστήριό του, παρουσιάζεται στο libretto του Giovanventura Rosetti με τίτλο: *Notandissimi Secreti de l' Arte Profumatoria*, που τυπώθηκε στη Βενετία το 1555 και επανεκδόθηκε στη Vicenza το 1973 (edit. Neri Pozza) με σχόλια και πολύ κατατοπιστικές σημειώσεις, ιδιαίτερα για τις φυτικές αρωματικές και φαρμακευτικές ουσίες, από τους Franco Brunello και Franca Facchetti. Πρόκειται για ένα ricettario κοσμητολογίας και αρωματοποιίας, το πρώτο που εκδόθηκε στην Ευρώπη, όπου κανείς εντοπίζει ως συστατικά στις διάφορες συνταγές, για αλοιφές επιθέματα, κλπ. τις φυτικές ουσίες που προαναφέραμε και ως βάσεις σε ποικίλα φαρμακευτικά σκευάσματα, κάτι βέβαια που, για άλλη μια

λαιά πρότυπα, τα οποία είχαν ήδη υιοθετηθεί ή υιοθετούνταν, από τις επίσημες ευρωπαϊκές φαρμακοποιίες, που εκείνη την εποχή (16ος αι.), άρχισαν να ιδρύονται, και τα φάρμακα, σύμφωνα με τις εκάστοτε διατάξεις του βενετικού κράτους, το οποίο για μεγάλο χρονικό διάστημα, κατείχε την πρώτη θέση στην εμπορία φαρμάκων¹. Η προβολή αυτή φαίνεται και από το γεγονός ότι πρώτη το 1790 εξέδωσε επίσημα κώδικα φαρμακοποιίας, συνταγμένο από καθηγητές του Πανεπιστημίου της Padova, στον οποίο αναγράφονταν οι τρόποι παρασκευής των κυκλοφορούντων φαρμάκων². Επίσης, ως τα τέλη του 18ου αιώνα είχε το μονοπώλιο στην Ευρώπη δύο φαρμάκων, θεωρουμένων ως πανάκεια, τη θηριακή και το μιθριδατικό³.

Έγγραφο της 2ας Φεβρουαρίου 1545⁴, μας πληροφορεί ότι ο Γιάκουμος ο σπετζιέρης, ο φαρμακοποιός δηλαδή, αγόρασε από τον μουσουλμάνο έμπορο Βραχάτη ντα Ντουράτζο, προφανώς από το Δυρράχιο της Αλβανίας, μεγάλη ποσότητα ξυγγιού και δρογών.

Η πληροφορία είναι σημαντική γιατί καλύπτει δύο ερωτήματα που προβάλλονται εδώ, πρώτον ότι το εμπόριο της Κέρκυρας με τις απέναντι ακτές, ήταν τουλάχιστον ανθηρό και δεύτερον, με την δήλωση του ενός από

φορά, ενισχύει όσα ειπώθηκαν περί συνάφειας των δύο τεχνών αρωματοποιίας και φαρμακοποιίας. Με βάση το στοιχείο αυτό στεκόμαστε στις πολύ ενδιαφέρουσες σελίδες (227-230) του βιβλίου αυτού (έκδ. Vicenza 1973) όπου με τίτλο: *Le massaritie che die haver il valente profumierio*, ο Rosetti παρουσιάζει την εικόνα ενός, άρτια κατά τη γνώμη του, παρασκευαστηρίου αρωμάτων μαζί και όλα τα αντικείμενα που έπρεπε απαραίτητα να διαθέτει για να παρασκευάζει τα διάφορα σκευάσματα. Οι σελίδες του κεφαλαίου μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια αρκετά ακριβή ιδέα για τον εξοπλισμό ενός εργαστηρίου αρωμάτων της εποχής που, κατ' επέκταση, θα μπορούσε να είναι και φαρμακοποιείο. Στο ίδιο επίσης κεφάλαιο ο Rosetti καθορίζει τα μέτρα και τα σταθμά με τα οποία γινόταν το ζύγισμα των υλικών και τα οποία προφανώς έπρεπε να είναι παντού ίδια. Βλ. Rosetti, ό.π., έκδ. Vicenza 1973, σ. 229 και παραπάνω σημ. 65. Επίσης για τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν στη φαρμακευτική βλ. Schwarz, σ. 65. Ειδικότερα για τα φαρμακοδοχεία και το υλικό με το οποίο ήταν κατασκευασμένα αυτή την εποχή βλ. *Παλαιά Φαρμακοδοχεία*, σσ. 116-122.

1. Βλ. Ε. Εμμανουήλ, *Η Φαρμακευτική εις την Ζάκυνθον*, ό.π., σ. 7.

2. Βλ. Κ. Καιροφύλας, ό.π., σ. 309, πρβλ. Ι. Λασκαράτου, ό.π., σ. 19.

3. Η παρασκευή της θηριακής προϋπέθετε 60 συστατικά εκ των οποίων ένα ήταν η σάρκα έχιδνας. Πρβλ. P. Molmenti, *La storia di Venezia nella vita Privata*, τόμ. II. Lo Splendore, Trieste 1973, σ. 250 και σημ. 5. Για τις δύο αυτές φαρμακευτικές ουσίες βλ. επίσης Κ. Καιροφύλας, ό.π., σ. 307, όπου σημειώνει ότι η Βενετία είχε το μονοπώλιό τους. Ο Εμμανουήλ ωστόσο θεωρεί ότι πρόκειται για ένα και το αυτό φάρμακο με τις ονομασίες θηριακή, μιθριδάτειον, αταβάνειον, βιετάνειον βλ. Ε. Εμμανουήλ, *Η θηριακή*, χ. χ., χ. τ., σσ. 5-51. Θα μπορούσε εδώ να αναφερθεί ότι ακόμη και για την πανώλη αναφέρονται αντίδοτα με κύρια συστατικά φυτικές ουσίες. Πρβλ. P. Preto, *Peste e società Venezia nel 1576*, Vicenza 1978, σσ. 189-215.

4. Βλ. Ι. Α. Κ., Not. Petro Vragianiti, b. B. 176, φ. 266^f.

τα δύο πωλούμενα είδη, του λίπους, προκύπτει ότι η παραλαβή των φαρμακευτικών και αρωματικών ουσιών γινόταν με έλαια και λίπη, ξύγγι δηλαδή όπως ακριβώς δηλώνεται στο έγγραφο. Η μέθοδος αυτή (maceration) χρησιμοποιείται και σήμερα. Βέβαια δεν αποκλείεται να ήταν το ίδιο σε χρήση η μέθοδος της απόσταξης δι' ατμού, μέθοδος πανάρχαια που υποδείχτηκε από τους Άραβες, καθώς επίσης και οι απλούστερες εκείνες της έκθλιψης και των ζυμώσεων. Ο τρόπος της εκχύλισης μάλλον πρέπει να αποκλειστεί, αφού πρόκειται για νεότερη μέθοδο¹.

Στην εργασία αυτή προσπάθησα να αποτυπώσω μία σύντομη και γενική εικόνα της κατάστασης των φαρμακείων και του ρόλου του φαρμακοποιού στην κοινωνία της Κέρκυρας του 16ου και μερικώς του 17ου αιώνα. Από την παραπάνω, συνοπτική εξεικόνηση της φαρμακευτικής στα Ιόνια νησιά, χωρίς να επιμένω σε ιδιαιτερότητες του καθενός, αποκομίζουμε την αντίληψη ότι το status της φαρμακευτικής και της αρωματοποιίας κατά συνάρτηση, από τη βυζαντινή εποχή ως και τον 17ο αιώνα, δεν έχει ουσιαστικά αλλάξει. Το ίδιο επικρατεί και στις ευρωπαϊκές πόλεις πιθανότατα και στην Ανατολή, τουλάχιστον στα μεγάλα αστικά κέντρα π.χ. στην Κωνσταντινούπολη².

Ο φαρμακοποιός βαθύς γνώστης των θεραπευτικών δυνάμεων διαφόρων ουσιών, είχε τη δυνατότητα στο συνδυασμό τους, κατά την εκτέλεση μιας συνταγής, να αισθανθεί για να προσφέρει την *ψυχική ωφέλεια* που επιτυγχανόταν με την θεραπεία αυτού που χρησιμοποιούσε το σκεύασμά του. *Την τέρψιν και ωφέλειαν αυτών τε και εις θεραπείαν χρησομένων αυταίς* όπως κήρυσσε ο Νικόλαος Μυρεψός³. Η τέχνη του φαρμακοποιού αναδεικνυόταν έτσι αξιολογότετη και ο θεράπων αυτής πρόσωπο με μεγάλη κοινωνική επιφάνεια.

1. Πρβλ. Π. Δρανδάκης, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. 5, Αθήναι χ.χ., σσ. 779-782.

2. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Β1, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 312 και σημ. 5.

3. Πρβλ. Α. Μπίμπη-Παπασπυροπούλου, ό.π., σ. 21.

RIASSUNTO

FARMACIE - SPEZIERIE A CORFU NEL 16mo E AGLI INIZI DEL 17mo SECOLO

di

Katerina Zaridi

Nel presente studio vengono raccolte, da fonti del Archivio Storico di Corfu, notizie inedite sulle farmacie e sulle attività dei farmacisti o aromatarii a Corfu, durante il 16simo e al inizio del 17simo secolo.

In un quadro storico che l' autore da nella prima parte, si risulta che l' arte farmaceutica a Venezia e in Occidente è stata stabilita sulla tradizione bizantina.

Le notizie immediate che offre questa ricerca riguardano tanto i farmacisti, le loro azioni, lo stato sociale e la loro provenienza familiare, i giovani praticanti di farmacia, quanto il numero delle farmacie in questo periodo, il luogo dove erano nella città, l' organizzazione dello spazio della bottega dello speziale nella predetta epoca, le regole del mestiere, la provenienza delle sostanze per i medicinali e gli aromi, il modo di preparazione loro.

Gli elementi contenuti in questo studio sono importanti per le informazioni che offrono tanto sullo stato del farmacista - unguentario a Corfu durante questo periodo, quanto sulla storia della farmacia - spezieria nelle isole Ionie.